

ЗАПОРІЖЖЯ В УЯВЛЕННЯХ ТА ПРАКТИКАХ ЙОГО НОВИХ МЕШКАНЦІВ (КІНЕЦЬ 1940-х – 1960-ті рр.)

І. В. Савченко

Запорізький національний університет
savchenkoiryna2017@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6914-5898>

Ключові слова: місто, Запоріжжя, міст-
тани, урбанізація.

Стаття присвячена особливостям сприйняття та адаптації до умов Запоріжжя нових мешканців, що прибули з інших населених пунктів, засвоєння ними соціального, економічного та культурного простору міста в кінці 1940-х–1960-х рр. Зазначено, що в перші повоєнні десятиріччя реалізація державних програм визначила значні зміни в соціально-економічній структурі та архітектурному ландшафті міста. Ці зміни сприяли поліпшенню адаптації нових мешканців до життя в Запоріжжі. При цьому нові містяни могли відчувати дискримінацію через нижчий рівень матеріального забезпечення, приналежність їх в минулому до інших населених пунктів. У формуванні образу міста в їх уявленнях домінуючу роль відігравали культурний ландшафт міста, створений за радянської доби.

ZAPORIZHZHIA IN THE PERCEPTIONS AND PRACTICES OF ITS NEW RESIDENTS OF ZAPORIZHZHIA (END OF 1940s – 1960s)

I. Savchenko

Zaporizhzhia National University

Key words: city, Zaporizhzhia, citizens,
urbanization.

The article is devoted to the peculiarities of perception and adaptation to the conditions of Zaporizhzhia of new inhabitants, and their assimilation of social, economic and cultural space in the late 1940s–1960s. It is noted that in the first postwar decades and the architectural landscape of the city. These changes helped to improve the adaptation of new residents to life in Zaporizhzhia.

The ultimate goal of most new residents to move to Zaporizhzhia was to improve their own lives. Most of the «new citizens» were from rural areas, for whom the big city provided opportunities to get more or less decently paid work at the enterprise, specialty, to improve living conditions.

An obstacle to the active development of rural migration to Zaporizhzhia was state regulation, primarily through the passport system. On the other hand, during the postwar reconstruction of Zaporizhzhia, as well as other cities of the Ukrainian SSR, measures were taken to restore the number of workers. At the same time, the main source of labor growth was the collective farm peasantry, especially the youth. Another effective way to get to Zaporizhzhia was to get an education.

At the stage of adaptation, the new citizens felt segregation due to the lower level of material security, formal affiliation to other settlements.

With the completion of measures to arrange their lives in the city began the development of urban cultural space. At the same time, the memoirs of the «new inhabitants» paid little attention to the historical past of Zaporizhzhia. In their field of view were places of the cultural landscape of the Soviet period with the corresponding Soviet culture of rest.

В історії Запоріжжя, як і інших значних міст, важливу роль відігравали урбанізаційні процеси, в ході яких значно змінювався їх соціальний, економічний та культурний простір. Важливою складовою в розвитку урбанізації було збільшення кількості міського населення переважно за рахунок прибулих з інших населених пунктів людей. Ці нові мешканці, після певного періоду адаптації, привносили нові практики в соціальне та культурне життя міста, формували своє бачення його образу, врешті, створюючи нове наповнення міського повсякдення.

Метою даної статті є висвітлення особливостей формування образу міста та практик адаптації і використання соціально-культурного, економічного простору Запоріжжя його мешканцями, що переселилися до міста в кінці 1940-х–1960-х рр.

Окремі питання теми, зокрема, образ міста в уявленнях його мешканців (на прикладах різних соціальних груп), стали об'єктами аналізу сучасних вітчизняних дослідників, як істориків, так і соціологів, зокрема таких як: С. Легези, О. Красько, В. Маслійчука, А. Обухова та ін.¹ Патерни поведінки, результати практик засвоєння міського життя новими мешканцями розглядалися в фундаментальних працях з урбаністики та були конкретизовані в рамках окремих значних міст, зокрема Львова². Проте розкриття уявлень та практик освоєння міста на матеріалах Запоріжжя новими його мешканцями не було предметом окремих історичних досліджень.

В розумінні міста як певного типу людського

поселення засадничою складовою є бачення його як простору, який певним чином організовує, упорядковує і формує життєдіяльність окремої людини та соціальних груп. При цьому, звичайно, місто пропонує на порядок складнішу структуру організації життя суспільства, аніж поселення сільського типу. Місто має в собі велику кількість суб-просторів, в яких перебуває життя його мешканців: соціальний, культурний, економічний, управлінський тощо, кожен з яких являє собою складну систему, однією з функцій яких є задоволення потреб городян певного порядку. Водночас використання можливостей міських просторів залежить від здатності скористатися ними людей, які є їх отримувачами. В нашому дослідженні ми звернемо увагу на ті простори міста, які були найбільш важливими для широкого кола нових його мешканців: культурний, соціальний та економічний (зокрема як простір професійної реалізації).

Місто має складний культурний простір, в структурі якого значне місце відводиться архітектурно-естетичній складовій. Її формування залежить від великої кількості факторів, серед яких не останнє місце належить його історичному минулому. Фіксація історії міста в архітектурі створює специфіку та привабливість його образу. Але для створення як внутрішнього (для містян), так і зовнішнього (для гостей) його образу однієї присутності в архітектурному просторі міста старих будівель замало. Роль історичної архітектури в житті міста закріплюється через її презентацію в публічних заходах, акцентування в сучасному архітектурному ландшафті та через функціонування в колективній пам'яті городян історичних наративів (повідомлень, розповідей), що розкривають минуле міських будівель³. І якщо перші складові залежать від політико-управлінських умов, то остання переважно від наявності «носіїв» даних повідомлень, тобто мешканців, які (а бажано і їх батьки) живуть в даному місті довгий час. В той же час, за спостереженням С. Легези, для існування відносно цілісної картини минулого, своєрідної призми, що дозволяє фокусуватися на певних об'єктах та подіях (і залишати в тіні інші, що перебувають поза межами «рамки пам'яті»), є необхідним елементом формування самосвідомості «мене-як-містянина»⁴.

¹ Красько О. Особливості сприйняття міста Харків студентською молоддю (за матеріалами анкетування) Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. Вип. 57 С. 106-119; Легеза С. Велике місто як «голос» та «образ» на матеріалах міста Дніпро. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. Вип. 57. С. 58-73; Маслійчук В. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста. Historians. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iakpatriarkhalne-selo>; Обухова А. Структура символічного простору в образі великого міста (на прикладі міста Донецьк) Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Соціологія. Вип. 1-2. 2010. С.84-87; Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: монографія: в 2 томах / В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький, В. В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. професора В. В. Кривошеїна. Том 1. Дніпропетровськ : Видавництво, 2018. 289 с.

² Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України, 2011. 306 с.; Гирич Я. Урбанізація як складова розвитку міст УРСР в 1950-х – на початку 1960-х років. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка : Історія. 2008. №94/95. С. 16-19; Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 340 с.

³ Алексеева В.Л. Образ города в культурном сознании. Университетская площадь: альманах 2010. № 3. С. 175-176.

⁴ Легеза С. Велике місто як «голос» та «образ» на матеріалах міста Дніпро. Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. Вип. 57. С. 60.

Економічний простір міста визначається високим ступенем виробничої активності та, відповідно, наданням широкого спектру можливостей реалізації в професійній сфері для його мешканців. Але використання переваг цього вибору є можливим за особистої активності, готовності до мобільності та вміння пристосовуватися за нових умов. Міське соціальне життя більш вільне, ніж сільське, у виборі життєвих стратегій та ліній поведінки. Однак при цій варіативності місто ставить і ряд жорстких вимог до індивідів, що в ньому мешкають, формуючи соціокультурний тип містянина. Міський соціальний світ робить життя людей більш автономним, послаблюючи первинні соціальні зв'язки (з родиною) та формалізуючи вторинні⁵. Та при цьому, за умови тривалого поступового розвитку міста (без значних зовнішніх утручань), відбувається процес зростання колективної відповідальності городян за його розвиток.

Містяни через органи самоврядування, громадські та комерційні організації виступають ініціаторами процесів забудови міста, формування його економічного, культурного простору. Вони ж є носіями традицій соціального, повсякденного життя, розуміння архітектурних стилів міста.

Водночас в радянський період України органічність міського розвитку слабшає через активне втручання держави. Радянсько-партійні органи влади беруть на себе роль основної дієвої особи в міській історії і формування міських просторів залежить більше від державних або відомчих програм, ніж власних потреб міста та людей, що мешкають в ньому.

Радянські державні програми економічного розвитку визначили прискорену індустріалізацію країни в кінці 1920-х – 1930-х рр. і активне відновлення та подальшу розбудову промислового комплексу в повоєнний період. Цей процес кардинально змінив економічну та соціальну структуру низки міст України, зокрема і Запоріжжя. Підприємства-гіганти Запоріжжя, збудовані в короткі терміни, потребували значних людських ресурсів, тож до нього спрямовуються численні «мігранти» з інших населених пунктів. Відбувається також процес входження до Запоріжжя території навколишніх сіл. З середини 1940-х років по 1966-й рік кількість населення міста зросла з 360 тис. до 590 тис.⁶ Тож за недовгий (в історії

міста) період основна частина його мешканців стає «новоприбулими», або «не-містянами». Тобто людьми, які не мали в своєму досвіді тривалого часу життя в місті. Як правило, за відносно короткий термін (час навчання, перші роки праці на підприємстві) їм потрібно було засвоїти численні нові для них практики міського життя.

Та при цьому, як зазначає Я. Верменич, така зміна в структурі міського населення сприяла не стільки поширенню міського життя серед значної кількості населення, скільки «руралізації» міста. На думку В. Глазичева, спродуковане державою в радянський період швидке зростання міст за рахунок сільського населення порушувало саму сутність урбанізації як складного органічного процесу міського розвитку⁷.

В ході радянської урбанізації Запоріжжя містяни, що мали в своїй сімейній історії не одне покоління мешкання в ньому, «губилися», ставали менш помітними у житті міста. Це призводило до «розмивання» міської культури життя.

Ламання автентичності міського життя в Запоріжжі відбувалося не тільки через прискорене зростання населення. Радянська будівельна діяльність кардинально змінила архітектурний ландшафт міста. Поява «Соцміста» в 1920–1930-х рр. була початком змін, які продовжились у повоєнний період. Забудова проспекту Леніна (нині – Соборний) в стилі «сталінського класицизму» в 1950-х рр.; створення масштабних площ, будівель в стилі радянського архітектурного модернізму в 1960-х рр.⁸ створили абсолютно новий архітектурний вигляд міста, в якому будинки дорадянського часу ставали другорядними або взагалі губилися на фоні представницьких новобудов. Нові архітектурні споруди «давили» своєю масштабністю, але їх історія дорівнювала/була наближеною до історії нових містян. Ці будинки не створювали особливої архітектурної специфіки міста, на кшталт Львова, Одеси. Назви вулиць, площ, які вказували на минуле міста, в радянський період змінилися на «універсалізми» характерні для будь-яких міст, або такі, що вказували на промисловий характер міста (вулиці Прокатна, Феросплавна, Електродна, Коксохіміків тощо). Образ Запоріжжя в баченні нових мешканців «стає радянським», його вік ніби зрівнюється з віком

⁵ Кравченко О. І. Культурні трансформації міста в постіндустріальну добу. Київ : 2019. С. 94.

⁶ Запорожье и Запорожцы / Н. Кузьменко, Н. Михайлов. Запорожье : РА «Тандем-У» 2005. С.175

⁷ Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення Київ : Інститут історії України, 2011. С.270; Глазичев В. Урбаністика. Т.1. Москва : Издательство «Европа». 2008.

⁸ Новое Запорожье. Хроника развития большого города. 1921-2006. Н. Кузьменко, Н. Михайлов. Днепропетровск : АРТ-ПРЕСС, 2006. С. 101-103; 117-119.

нової генерації містян. Відтак, «нові містяни» приходили в місто, що «готове» було їх прийняти.

При певному розмаїтті завдань переїзду нових мешканців до Запоріжжя в перші повоєнні десятиріччя (навчання, пошук роботи, переїзд до родичів тощо) кінцевою їх метою було покращення власного життя. Більшість «нових містян» була з сільської місцевості, для яких на противагу «колгоспному закріпаченню», з відсутністю заробітків та вкрай незадовільними умовами життя, велике місто надавало можливості отримати спеціальність, більш-менш пристойно оплачувану роботу на підприємстві, покращити побутові умови. Перешкодою для активного розвитку сільської міграції до Запоріжжя ставало державне регулювання, перш за все через паспортну систему, за якою мешканці сіл до 1974 року не мали паспортів і були обмежені в своїй мобільності. З іншого боку, у ході повоєнної відбудови Запоріжжя, як і інших міст Української РСР, вживалися заходи, спрямовані на відновлення кількісного складу робітників. При цьому основним джерелом зростання робітництва було саме колгоспне селянство, особливо молодь⁹, які отримували так звані «робітничі путівки». Також мешканцями сільської місцевості випрацьовувалися різноманітні (напів)легальні моделі переселення до міста. Наприклад, сільські юнаки після завершення служби в армії влаштовувалися на підприємство і залишалися в місті.

Іншим дієвим шляхом потрапляння до Запоріжжя було отримання освіти. Вже з кінця 1940-х років до запорізьких ФЗН, технікумів та вищих навчальних закладів спрямовуються численні вступники. Так, в 1944 р. розпочав прийом на навчання Запорізький автомеханічний інститут, з 1945 – Запорізький гідроенергетичний технікум, з 1948 – Запорізький будівельний технікум¹⁰, відкривалися школи фабрично-заводського навчання тощо. Вступ учнів до ФЗН підтримувався додатково загальнодержавною програмою, оскільки необхідно було терміново підприємства заповнити кваліфікованими робітниками. 30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи щодо поліпшення підготовки трудових резервів і збільшення кількості робітників, що готувалися в ремісничих училищах та школах ФЗН». Постанова окреслювала п'ятирічний план

⁹ Плющ В. Проблеми соціально-економічного розвитку України у повоєнні роки (1946–1950 рр.) Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2013. Вип. 18. С.

¹⁰ Новое Запорожье. Хроника развития большого города. 1921–2006. Н. Кузьменко, Н. Михайлов. Днепропетровск : АРТ-ПРЕСС, 2006. С.88–89.

підготовки кваліфікованих робітників, визначала професії й спеціальності для різних галузей¹¹. Підлітки в селах активно використовували нову можливість вирватися з колгоспного життя: «Бо грошей в колхозі не платили. І вчитися – почті все подростки ушли вчитися в училища»¹². Слід зазначити, що мали місце і романтичні прагнення серед вступників до навчальних закладів Запоріжжя навіть у складному повоєнному десятиріччі. Деякі професії, отримати які можна було, зокрема, і в Запоріжжі, ставали об'єктами мрій старшокласників. Так, мешканка Томаківки Лідія Медведько, згадувала за чинники вступу до педучилища в 1948 р.: «Дуже мені хотілося стати учительницею младших класов. Подивилася фільм про учительницю младших класов»¹³.

Опинившись у Запоріжжі, для вступу у навчальний заклад чи, влаштувавшись на роботу, нові мешканці одразу стикалися з рядом «викликів» адаптації до нових умов. Найпершим з них був пошук житла. Для студентів, робітників значних підприємств ця проблема вирішувалася простіше, оскільки можна було оселитися в гуртожитку. Але місць у гуртожитках на всіх не вистачало, або ж організація не мала свого, тож доводилося винаймати житло¹⁴. Якщо «щастило» – давали хабар і оселялися в гуртожитку іншого підприємства¹⁵, але мешкання в ньому, як правило, і надалі потребувало додаткових «доплат». Допомога в облаштуванні в місті також «інститут родичів». Але це був, як правило, тимчасовий варіант, і знову ж таки, необхідно було надалі шукати своє житло. Існувало і чимало індивідуальних варіацій практик пошуку житла. Наприклад, В.І. Білевський згадував, що коли він почав навчатися в гідроенергетичному технікумі Запоріжжя, він показав себе як сильний студент, і до нього звернулися батьки одного зі студентів з проханням. Він мав допомагати їх сину навчатися, який вочевидь не міг сам засвоїти програму технікуму. Фактично, Віктор Іванович мав стати «куратором» хлопця. Батьки ж цього хлопця надавали йому можливість жити у них в квартирі і забезпечували його харчуванням¹⁶. Подібні практики, вочевидь неприйнят-

¹¹ Плющ В. Проблеми соціально-економічного розвитку ... С. 152

¹² Особистий архів автора (далі – ОАА). Інтерв'ю з Данько М.А., 1929 р.н., Данько О. Д., м.Запоріжжя, 14.07.2013.

¹³ ОАА. Інтерв'ю з Третяк Лідією Іванівною, 1929 р.н., м. Токмак, 110.08. 2013

¹⁴ ОАА. Інтерв'ю з Бакуменко Р.І. 1935 р.н., м.Запоріжжя, 10.07.2013; ОАА. Інтерв'ю з Третяк Лідією Іванівною, 1929 р.н., м. Токмак, 110.08. 2013

¹⁵ ОАА. Інтерв'ю з Бойко Н.В. м. Запоріжжя, 05.09.2015

¹⁶ Запорізьке відділення Інституту української археографії

ні для корінних мешканців міста, ставали додатковою можливістю для «не-містян».

З початком життя в Запоріжжі нові його мешканці, особливо студенти, стикалися зі зверхнім відношенням до них запорожців. Так, В.І. Білевський згадував про свої перші роки навчання в технікумі: «я часто обижался что меня колхозникам обзывали. .. коренные запорожцы, ... они, как сейчас говорят, что они с золотой ложкой во рту»¹⁷. Елементи сегрегації корінними містянами «новачків» були присутні на всіх рівнях навчальних закладів, різнилися форми її демонстрації. Так, учень ФЗН О. Данько згадував про особливості відносин «місцеві-немісцеві» (початок 1950-х рр.): «Нас «раклы» называли (городяни *авт.*). С Гуляйполя – хорошие ребята. Были из Вольнянска, заблатненные»¹⁸.

Інтеграції новоприбулої до міста молоді часто на перешкоді ставало гірше, у порівнянні мешканцями міста, матеріальне забезпечення, або ж невідповідність одягу сучасним модним тенденціям. Навіть у кінці 1940-х– на початку 1950-х років, коли більшість населення Запоріжжя не мала значних можливостей на витрати по придбання одягу¹⁹, для молоді з сіл їх зовнішній вигляд часто ставав «проблемою». За сподами В. Білевського: «в них были костюмы хорошие там это, а я приехал в таком виде что как пугало на городе стояло»²⁰.

Одним із суттєвих «викликів» для нових мешканців Запоріжжя ставала міська транспортна інфраструктура. Відновлення запорізького транспорту почалося ще в роки війни – з 1944 року відновлюється трамвайне сполучення. За п'ять післявоєнних років трамвайні шляхи міста мали довжину у 52 кілометри та налічували вісім маршрутів²¹. Та проте, можливості міського транспорту Запоріжжя катастрофічно не встигали за кількістю та потребами мешканців. В кінці 1940-х–1950-х рр. дефіцит транспорту призводив до того, що люди їздили з відчиненими дверцятами трамваю – вони просто не могли зачини-

тися з-за великої кількості людей²². За спогадами О. Данько, він на свою роботу інколи ходив пішки, не чекаючи трамваю²³, а від його будинку (район вокзалу Запоріжжя І) до роботи (біля Запоріжжя ІІ) йти було близько чотирьох кілометрів.

«Шоковою терапією» для новоприбулих була і часто більш складна, ніж у їх населених пунктах, кримінальна ситуація, особливо у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Враження від неї яскраво демонструють наративи: «Тоді таке було, що должен обороняться. И ножики носили. И финки»²⁴.

Із завершенням першочергової соціальної та економічної адаптації до міста, чи навіть в цей період, відбувалося засвоєння міського культурного простору. При цьому в спогадах «нових мешканців» ми не побачимо відсилок до історичного минулого Запоріжжя. В полі їх зору – локації культурного ландшафту радянського періоду з відповідною радянською культурою відпочинку. Такі заклади як: будинки культури (Будинок культури ім. Дробязко, Палац будівельників та ін.) парки, кінотеатри тощо, стають основними центрами відпочинку містян. Найпопулярнішою розвагою молоді в 1950 –1960-ті роки були танці в парках та будинках культури²⁵. В усних наративах Запоріжжя є містом, яке будується в час прибуття нових мешканців, часто – ними самими.

Отже, нові мешканці Запоріжжя в період кінця 1940-х–1960-х років мали пройти певний час адаптації та засвоєння практик нового життя. При цьому найрезультативнішим у засвоєнні новими мешканцями був економічний простір, вони активно використовували можливості професійної реалізації. Культурний ландшафт міста новими мешканцями засвоювався «омінаючи» його історичну частину.

та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (далі – ЗВІУАД). Інтерв'ю з Білевським В.І., 1938 р.н., м. Запоріжжя, 19.06.2019

¹⁷ Там само

¹⁸ ОАА. Інтерв'ю з Данько М.А., 1929 р.н., Данько О. Д., м.Запоріжжя, 14.07.2013

¹⁹ ОАА. Інтерв'ю з Савченко Л.І, 1929 р.н., м.Запоріжжя, 8.07.2013

²⁰ ЗВІУАД. Інтерв'ю з Білевським В.І., 1938 р.н., м. Запоріжжя, 19.06.2019

²¹ Новое Запорожье. Хроника развития большого города. 1921-2006. /Н. Кузьменко, Н. Михайлов. Днепропетровск : АРТ-ПРЕСС, 2006. С.94.

²² ОАА. Інтерв'ю з Панасенко К.О., 1937 р.н., Панасенко. В.І. 1937 р.н., м.Запоріжжя, 10.08.2015

²³ ОАА. Інтерв'ю з Данько М.А., 1929 р.н., Данько О. Д., м.Запоріжжя, 14.07.2013.

²⁴ Так само.

²⁵ ОАА. Інтерв'ю з Савченко Л.І, 1929 р.н., м.Запоріжжя, 8.07.2013; ОАА. ОАА. Інтерв'ю з Бакуменко Р.І. 1935 р.н., м.Запоріжжя, 10.07.2013. ОАА. Інтерв'ю з Панасенко К.О., 1937 р.н., Панасенко. В.І. 1937 р.н., м.Запоріжжя, 10.08.2015

References

- Alekseeva V.L. Obraz horoda v kulturnom soznanny. Unyversytetskaia ploshchad : almanakh. 2010. № 3. S. 174–176.
- Bodnar H. Lviv. Shchodenne zhyttia mista ochyma pereselentsiv iz sil (50–80-ti roky KhKh st.). Lviv : Vydavnychi tsentr LNU im. Ivana Franka, 2010. 340 s.
- Vermenych Ya. V. Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 2011. 306 s.
- Hlazychev V. Urbanistyka. T.1. Moskva : Yzdatelstvo «Evropa». 2008. 220 s.
- Hyrych Ya. Urbanizatsiia yak skladova rozvytku mist URSR v 1950-kh – na pochatku 1960-kh rokiv. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenko : Istoriia. 2008. № 94/95. S. 16–19.
- Zaporizke viddilennia Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho. Interviu z Bilevskym V.I., 1938 r.n., m. Zaporizhzhia, 19.06.2019.
- Zaporozhe i Zaporozhtsy / N. Kuzmenko, N. Mykhailov. Zaporozhe : RA «Tandem-U» 2005. 336 s.
- Kravchenko O. I. Kulturni transformatsii mista v postindustrialnu dobu. Kyiv : 2019. 336 s.
- Krasko O. Osoblyvosti spryniattia mista Kharkiv studentskoii moloddiu (za materialamy anketuvannia). Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia». 2020. Vyp. 57. S. 106–119.
- Masliichuk V. Kharkiv yak patriarkhalne selo: kilka rozdumiv pro obraz mista. Historians. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iakpatriarkhlne-selo>
- Leheza S. Velyke misto yak «holos» ta «obraz» na materialakh mista Dnipro. Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia». 2020. Vyp. 57. S. 58–73.
- Novoe Zaporozhe. Khronyka razvytyia bolshoho horoda. 1921–2006. N. Kuzmenko, N. Mykhailov. Dnepropetrovsk : ART-PRESS, 2006. 216 s.
- Obukhova A. Struktura symvolichnoho prostoru v obrazi velykoho mista (na prykladi mista Donetsk). Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T.H. Shevchenka. Sotsiologhiia. 2010. Vyp. 1–2. S.84–87.
- Osobystist i sotsialni instytuty v urbanizovanomu suspilstvi: misto Dnipro: monohrafiia: v 2 tomakh / V. V. Kryvoshein, O. Yu. Vysotskyi, V. V. Nikolenko ta in.; za zah. red. profesora V. V. Kryvosheina. Tom 1. Dnipropetrovsk : Vydavnytstvo, 2018. 289 s.
- Osobystyi arkhiv avtora (dali – OAA). Interviu z Tretiak Lidiieiu Ivanivnoiu, 1929 r.n., m. Tokmak, 110.08. 2013.
- OAA. Interviu z Danko M.A., 1929 r.n., Danko O. D., m.Zaporizhzhia, 14.07.2013.
- OAA. Interviu z Savchenko L.I., 1929 r.n., m.Zaporizhzhia, 8.07.2013.
- OAA. Interviu z Bakumenko R.I. 1935 r.n., m.Zaporizhzhia, 10.07.2013.
- OAA. Interviu z Panasenko K.O., 1937 r.n., Panasenko. V.I. 1937 r.n., m.Zaporizhzhia, 10.08.2015
- OAA. Interviu z Boiko N.V. m. Zaporizhzhia, 05.09.2015.
- Pliushch V. Problemy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy u povoienni roky (1946–1950 rr.) Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka. 2013. Vyp. 18. S. 150–165.